

ЧИНГС-ХАН ЭЭЦЭ НЭМЭ БАЛГСНА КОВА КҮРТЛ.

Энэ мана бички бичлгнэ нерн зэрмстнэ инэдтэ болдже медгдхдэн
кагд уга. Болво энэ нерн инэдтэ бишинь меджин төлөдө, уха юган тунга-
гад, урджа халымг тууджа тавджа шүүгэд шинджихэ кергтэ.

Монгол-бөрднн нерн, него цагин анхиде, нари нитэ мандлад, тедни эрнэ
цуг делкэде деогрэдже баград, бусу келнэ. Амтн бөгдэри Чингс-Хана
адрисн йисн көлтэ тугтэ нөргн согддже йовси; Уун ээце, цөбнн зун
дундин дунде, бөрдэнн, алта ээце Иджалде ирэд күчө барад, йова-
йовдже орсин медлде таг бэргдси, тоогари цөбрэд, эрнэ, тоомсран алдси.
Адртэ Монгол тагчин ахе тулур болдже йовси бөбрэд улэс, орас "инсин"
нөлдө дэвогдэд, орон-нутгасн көбгдэд, ашдөнн нимеш балгсна көвөдө
ирэд, него цөбнн, йосо-госан алдси, бусу ордудтэ ацэг болси, уутхн
нүдтэ, хабтжа хамрта, харо шүрүн күвэлтэ, хоорндан таар уга, хобасө бусу
уутэ уга, харнгу му халымгуд болад юнгед суувудн гиджө сурлгө тэвхлэ,
энэ мана бичлгнэ нерн икэ инэдтэ чигэн болжэ зөб уга.

Харнгу сөбдө цэилсн гал нитэ него цагин анхиде монгол-бөрднн
нерн делкэ дүүрнэ делгрсн ээце өдгэ күртл долаахи зун джил бөлвө.

Чингс-Хана урдэ монгол келнэ амтэн, дундан нии уга болси деерасө,
бичрөн-бичрөн йингэс болдже илград күчө, нерэн барсэн. Харө ухань хэрэ,
хамриннь үзүрасө жолө эсө үздг, халун йрэнн уждад, гиджгэн гиллгэд,
гесэн пердэлгэд, нүдэн зертэлгэд: "би нойн, намааса ахе йомн уга" гед
хотө дарад хяакрдөг цөбнн хомхл, монхг нойдудин гартэ бэйсн мөн.

Игэд илгрдже тасрсн ээце монгимуд күчө, күндө уга болад, захин
негө хэрин хаандэ цокгдад, даджргдад, дотр эбдрөл улмар өсэд, хош-юган
Чирад нүүгэд-нүгшэд, эдө-агуурсан геегэд, кир-нугудтан даргдад йовдг
бэвн мөн.

Болво, тиигдже муурчө одсн цагин бийднэ, монгимуд дундэ, олна
төртэ оньган эсө ээддг, горви нү толгалсн хөбнө газрин усэн халсад
чигн одг гиджө сандг, иргчдө юн болхигэ тоолдже меддг чөлэн уга,
"ниэ балгсндө адэг болжин ормндө бички хотндө ахлачө болси деерө" -
гиджө сандөг үчүни ухата ахлачнр, гер-гертэн чөөджэн чичэд, малаган
повтрад, "би нойн" гед хоолан тасртл хяакрддг бэйсн мөн.

Ухань татг, үзлнэ бүтүнгү болжө тутман терө "нойдудин" хяакрдг
холнэ икэ, атхдг нудриань монггө болдг. Энэ савэ-йиртичин йоснта
зөктдси керг. Юнгед гихлэ - көнлэ болжин йэ дүүрнэ болжин йэгэсө

Игдлэ тарад чиня-чилхэн барсн монгол йнгс дундо, 1155-чэ джилдэ, Йсүгей баатрасэ көвүн гарва. Түүндэн Темучин /Темэджэ?/ гиджэ нэрэ өгвэ. Энэ гарсн көвүн, хөбнөнъ, 1227-чэ джилдэ, Суту-Богдэ Чингэс-Хан гидг цолта таалэ болво.

Энэ Темучиня мөн-чинрнъ /качество/ ямаран баясмба гихлэ? Ургмр күннл ухан; сансн йоман күцэл уга хайдг уга хэсэ митэ хату зөрлгэ; хуран /организационный/ сүрнэ билэг.

Ташр деернъ, монгол велнэ ймтн онг-онгдан йнгс болад тарсн ээцэ күчэ-күндэн барсигэ үзэд, энэ Темучин седмэлн кемдэн угагар завбэ. Ун ээцэ: "би монглин урн, ймэ-насан хармнл уга йовад, илгрсн монгл тохмта йнгсигэ хамцулджа хурахе зөбтэвэ; учуни ухата бичкн нойдудн олна үүлдэ хорга хондн авг номгрулхе, монгл-бөрдин күчэ батраахе, монгл-бөрдин нэрэ деугрулхе керг - мини джиглин ахе күцэвр гиджэ хату зөрлгэ зүрндэн зэнгдэд, сүрнэ икэ самбр /обет/ авсн мөн.

Энэ зөрлгэн Темучин, ургмр күннл ухани күчэр болн көкргчэ көкө мөнгн угтргу энэ мини сян седвара йевэн сбөрхөхө гиджэ алигтрэл угагар итсн сүзгин күчн йер, негэ насинъ эдэ күцэдэ бүрдэвэ.

Тигэд энэ сансн дала икэ седваран, уйин багэ насндан эклэд, ургмр күннл ухагарн урдасн ончта, тодрха зура зурад, төрин гавшун аргин күчэр хаалга, шилтэгинъ йасад, терэ цагтэ альдэ чигн уга, нэрэр цогцлсн /организованный/ цергин күчэр, эшндэ монгл йизурта бөгдигэ хураджэ цуглулад, дарууднъ - шидрин ордудигэ бийүрн хамцулад, ашдөнъ, 20-30 джилн эргцдэ, Аазь, Европ хойрин ордуд, хадуд бөгдигэ /эндэркэ Чеехин газр күртл! / эрдэн орулджэ авад, алтн делкэдэ урдэ чигн уга, ода чиг уга алдэрта икэ Тангчэ /Имперь/ тогтаджэ бүрдэгэд, монгол-бөрдин нэрэ цуг делкэдэ алдршуджэ бадраавэ.

Болхэ, болхэ гисара Еелжн хотн бүрдвэ гилг хатыг үлгэр баядг. Энэ үлгрин утхэ юмбэ гихлэ? Наяхлшэ уга батэ зөрлгэ /воля/ баяхлэ эсэ күцлдодог, эсэ бүтдог йомн уга гисн үлгэр. Наяхлшэ уга батэ зөрлгэ болад тарсн цагагар түүрсн седвара баяхлэ энэ делкэдэ олон йомэ күцэдэ болмэ.

Күмни джирглин үүлдвр йовуудта болхдэ тавн йомн эркм бишэ кергтэ: сүзэг /вера Во Всевышнее/ - килнцин мбрэсэ зааглхэ; сян седвара /инициатива/; збрэг /смелость/; бангсл /благородство/; джимбл /честь, честность/. Энэ тавн йомн Чингсин чееджэ дүүргэджэ делврсн йер түүнэ джирглин йовди кемдэн уга күцэвртэ болво. Басэ - димсэ /совесть/ кергтэ.

Энэ цаглшэ уга, алтн делкэдэ кезэ чигн күцлэдэ уга агу икэ, кергэн эклхэдэ Эзэн Богдэ Чингстэ эн деерэ кемгдсн тавн, гартэ эсэ бэргддг, күндэ эсэ үзгддг, йомсудасэ бусу юн чигн уга баясн. Сүзг, седвара, збрэг, бангсл, джимбл тавни күчэр энэ керг хамган күцэсн мөн.

Угарад үлдсн монгол нойна урн. Уйин багэ насндан эцгэн алдсн бичн көвүн. Угарад, бнчрад үлдхдөнъ цббкн алва ймтнъ /подлаанные/ түүгэ хайад, бөрдин байин күчтэ нойдудтэ орад ричкнн. Бичэг, тамгэ меддг уга, ильчэ-нигур уга, оңчрад үлдсн бичкн көвүн.

Йимэ көвүн, цббкн джилн дундэ тигмэ агу икэ керг ягад күцэвэ гихлэ, хэрүднъ энэ: күнрэл гүн ухан; йомнде даргдджэ наахлшэ уга батэ зөрлгэ /воля, характер/; монгол-бөрдин олна кергтэ йаман өгнавэ гисэн батэ седнел; монгол-бөрдин кишэг делгрулджэ, шаджэ өргджүлнэвэ гисэн төб /цель/; келсн үгдэн джимбл /честный/; келсн кергтэн бангсл /благородный/; даяни кергигэ кезэдэ чигн уга нэрэр хурасн хуралгэни аргэ.

Ухан /ум/, билг /талант/, мергл /искусство/, бангсл /благородство/, джимбл /честность/ энэ тергүтнн күчэр эзэн Богдэ Чингэс Хан эвэнъ алдэрта, кезэдэ чигн мартгдшэ уга керггэн, күцэвэ.

Тигэд, Темучин 52-тә настанднь, 1207-чә джилдә, Онон голин көвәдә, монгөл-бөрддин тооган алдсэн тангчин томта нойдуд, баатрмуд табта икә байсхита сүүрә болджә цуглрад, тангсөг нойн Темучина төр йовдәл шалад, түүгә тусма: /...ответственно/ шангхар -тави үзгтә тасршә уга төс Тангчин тулур болксн -Суту Богдә Чингс Хан гидг нәрә көдрүлвә.

Тигэд, монгөл-бөрддин дотр төс батрджә цецгәрәд, бурхни шаджи терә митә делгәрәд, оин йәтнәи кинг бәсджә-бөргдхәд, горви зун джилин туршар монгөл-бөрддин нәри делкә дүүрчә делгрвә.

Чингс-Богдә Хана тусхәл бийини болад, дарудә түүнә көвүд, ачирин чиги төрин йовдәл энә митә йовудта, кесн үсән кемдхән уга куцәнгү, садригу болксн умрап, терә цагин монгөл-бөрдтә, бийән би гисн седкәл батрад, сүр немәд: күчә-сидәрән манга дөрлдмә, уха-билгәрән манга тенгцлдмә йәтән энә нарта делкәдә бәйдгви гисән омәг-зөрәг ухан орвә.

Тигэд: "монгөл оломби, модн оломби?" гиджә келелдәд, малгән шоб-град, мангнаган иләд, мингән-түмөн бурхдтан мөргджә сөгдәд -мартгдшә угагар мандлгсн мана монглин цаг одаал ирджә хольвршә угагар хадә митә батарнә тигэд келелддг болвә.

Иммә седкәл оин монгөл-бөрддин зүркидә зөвлгдсн учрар чиги Чингс-Богдә Хана бийинь эврәннь "Засгтан" /Тангчин Йосн/ иигджә бичсән болдәг: "делкә деерә кен чиги монгөл-бөрдәр мохлаган кехә зөб уга" гиджә.

Басә: "Онон болад Керүлән голин көвәдә монгөл-бөрдәсә гарсн көвүн болги ухата, зөргтә, заавр, дамшл угагар чиги медлтә, мерги болхә зөбтә; эндггарсн күмәд хамг, үсән эсә самлвә чиги, бийән эсә кеерүлвә чиги, көрки, сәяхн болхә зөбтә" - гиджә бичвә.

Терә цагтә монгөл-бөрд улестә эдү дүнгән икә омәг седкәл орвә. Цуг делкән улес /народы/ эләд, мөнкдә теднә эзән болад бидән бәйхә зөбтә гисн ухан деерә, монгөл-бөрд йәтнәсә цам /даже/ му көвүд, мууха күүмд гархә зөб уга гисн икә омәг санан орсн санджә.

Хөбннә, монгөл-бөрддин цөрг Адриатик тенгсин көвәдә күрсән цагтә, монглин хан францин хандә иимә бичөг бичвә: "Монгөл Франц хойрин хоорндә бидәр уулес, бөргән далас бәәнә гиджә санад санапр-дәджә бәävүзәчә? Монгөл-бөрддин мөркидә бидәр уулә чиги уга йомн, бөргән дала чиги уга йомн. Дурта замндан дүүлджә күрәд чамагә дарджә чадхувә. Эврән ирнимә күләл уга эртәр сән дурарн эркәдмә орджә бгвәсә хәрәннь бийдөчин сән болхә" - гиджә.

Мана кезәнкә аавә-эвдженәр эдү өөргән Тангчәтә, эдлджә баршә уга нивәгтә, ноолдджә даршә уга күгә, өдгәдә мана зүдөндә чиги оршә уга омәг, зөрәг, сүрәтә басн болдг.

Ода чиги бидән дундә омгта, зөрәгтә, лагрин забор дотран бмкә: йркән уучкад, икә нудрман атхчкад, "чи йомчә? гед ходан тасртәл хотә дарад хәйәрлөг халун цуста сән залус бәәнә. Болвә, мана кезәнкә аавирин омәг, әндәркә мана сән залусин омәг хойрин хоорндә негә" бичкән илгвәр бәәнә.

Кезәнкә мана аавирин нудрман ардә тоо уга икә Тангчә басн. Теднә деерә: цуг делкә залдхә кемдхән уга күчтә алдәрта Хан бәясн. "Монгөл-бөрд күмәр кен чиги мохла кехә зөб уга" гидәг, цуг делкә хәрүд уга күцәдәр батә йосән бәясн.

Мана халуучэ, зөрмөг залусин нудрман ардэ юндэ нүкөн. Лагерь дундан болхэла - тенгэс мини бодгца гед нудрман атхад хайкрдэг. Лагерин үүдэ давхэларэн - турмта темэн митэ төвшүгэр төшад, тендэ юн, эндэ юн гед сүүдрэсэн ургад, тергэ дахсэн нохашэнгэ, тенгэс гатлсэн хүн бөгдигэ дахад тардже арэлхяр, туссэндэнь мохла болхар гүцхэдэг.

Мана кезанке аавнэр омгта болхэ зөөтэ. Ода бидендэ өлкэддг аргэ уга. "Овснлэ орхэнь бууняр, усндэ обхэнь төвшүняр", авэг-кган халд, илгвэр-заагрлган тебчэд, өвр дундан нии болад, унан өмнэн бэрэд, хамтэ йовад хаалгэ хайгэд, байирта цаг иртэл бөгэн бөглад, бур-сар гед байхасэ бусу аргэ бидндэ уга.

Тууджэдэ медгддг халымгин экэн дмйргэл имэ байсэн мөн.

Энэ цаг ээцэ өдгэ күртэл дөрвөн-тавэн зун джил болвэ. Монгол-бөрдин энэ икэ Тангчэ кезанэ тогтсн газртэ өдгэдэ негэ миллиард шаху амтэн байна. Энэ амтн бөгдэрэн негэ цагин анхндэ Монгол Тангчин ал-нэтнр байсэн мөн.

Иимэ агу икэ Тангчэ тогтасн монгол-бөрдин амни тоо терэ цагтэ ямаран олен байсмбэ гихлэ? Олен бишэ. Болджэ, болдлэ дөчөн монгол, дөрвөн бөрөд байсэн мөн. Цайлгэд келхлэ - дөрви зун мингэн монгол, дөчөн мингэн бөрөд.

Иимэ цөөнөн бүлэр монгол-бөрданкэн тиимэ икэ Тангчэ тогтагад, тедү удаан цагтэ /300 зун дилин туршар/ ягад бэрэд залад байсмбэ гиджэ сурлцэ гархэ. Энэ сурлцин хярүд деерэ өгөгдлэ. Ганцхэн монгол залачнэрин ургмэр күннэл ухан, билгин болад төрнн ончэта сан залмджин күчяр энэ икэ керэг-үүлэ күцлдсэн болдэг.

Өдгэдэ шингэ үзгин сургуулнэрин зэрмэнь келдэг мөн: монгол йизурта амтэн гаржаара уха-билгэрэн татг болдэг мөн гиджэ. Терэнь дими үгэ.

Кигад, арвн-негдгчэ зунджилин монглин кемджан уга теегэр кесэг ангэ болджэ тарсн, кендэ чигэн эсэ медгддг монгол-бөрөд амтэн, Чингэс-Богдин күннэл ухан, билгин күчяр тенкэн уга өтрэр хурагдджэ баглрад, тууджэдэ Улхур /пример/ уга табта икэ Тангчэ болсэн мөн.

Болвэ, көбргчэ көнэ мөнгэн угтургу дорэ, көрстэ алтэн делкэ деерэ күнэ гар, ухагар тогтагсн йомндэ хольвршэ, тасршэ уга йомэн уга болдэг. "Цагэнь болхэла цасэн деегүр түүмэр шатна" гидг. Улгэр терэ митэ, монгол тангчэ чигэн, цагэнь ирад, олен хярүд шилтэнь бүрдэд, өвэр дундан тардже илгэрад эклэд өрвэд буйсвэ.

Энэ буйслгэн 14-чэ зунджилин сүүлар эклвэ.

Иигджэ эбдрнэ цагтэ монглаасэ заагрсэн, тусхэл халымгин уурэг экэн, бөрданкэн, 15-16-чэ зунджилмүдтэ, кезанке Чингэс-Богдин Тангчэ шинэсэ сергэджэ тогтахар, Китэд, Төвөд болад бусу чигэн ордутэ дай уускэд, кесэг сааджэ теднигэ дарь, Китэдин хаалгэ негэ сааджэ эридан оруулвэ. Болв', хамхрсэн бугшигэ хярү наахдэ беркэ гишэнгэ, ашдэнь бөрданкэн энэ сансэн икэ седвэрэн күцэджэ чадсэн уга.

Учэр түүгэр, 17-чэ зунджилин экар, тусхэл 1682-чэ джилдэ, бөрөд нутга икэ зуунь, торгөд инетэ, бөрдин ноён Хо-Урлэк толгата, Арсин өмнэ үзэгтэ ирад, Иджэл, Тенг мөрөд түшджэ бүүрлвэ.

Энэ цаг ээцэ өдгэ күртэл 315 джил болвэ.

Иигджэ, Иджэл эргндэ ирснэсэ авэн, 1771-чэ джилдэ, хоцымгин Овшэ Хан алтан авад Алта темцджэ хярү нүүсэн күртэл, зун тавэн джилин туршар, халымгуд Иджэл, Тенг эргндэ, эврэ бийэн медэд, толгаган даагад, эврэ хаана йоста, эврэ шаджэндан шүтэд, энэ алдар байсн үчүкн бичкн улсига эрндэн

орулдже авад, энэ эргин эзэн болод байвэ.

Болвэ, цаарандан, орсин эрке улмар-улмар батрад, орос Тангчэ улмар элджехе цагтэ, хальмгтэ уутърмджин цаг ирвэ. Сарул чеедхтэ Хо-Урлэн, Букэр-Дайчэ, Нунцэг, Аюкэ Хадудин энэ орсин таласэ гарсэн уутърмдже нелмэ икэ бишэ байсен. Кигед гихлэ? Негндэ, тэрэ замндэ орос эрке тийгдже икэр батрад уга. Хойртэ, энэ деерэ келгдсэн алдэрта хальмэг хаадудин цагтэ, хальмэг Тангчин бийнь басэ земгэ күчтэ байсен. Свэр дундан бадта сэн нии, ниингү; дотр эбдрэл уга; олинде тоомсрта ора эзэн болсон тодрха сай хэн ухата хаадудта байсен. Энэ хаадуд, тодрха саруд ухани күчэр эврэ национал эрхэн алдэл уга, колэн күндэ ишкүлэл уга, тэран сэнэр залад, тангчан амтэн негдүлэд, тэр-шаджан батар бэрдже байсен болдэг.

Зуг, алдэрта Аюк-Хан, 1724-чэ джилдэ гаалэ болсна ардэ, хальмэг Тангчэ дундэ өвэр дундин эбдрэл энэлэ. Хальмгуд дундэ эврэ ахэ-дүүнрэн алад болвчэ эрке булалдхин төлэдэ орасмудтэ "материал" орулдже өгдэг ахэр ухата, харэ, му седклтэ амтэн элвэ. Сдгэ цагтэ керүлэд нерэддг "материал" орулдже эгягн сүркэ му шинджетэ, утхтэ йомэн. "материал" орулдэг /чигэр келхдэ - донос бичдэг/ амтигэ урдэ болхэла бигэл /приличный/ амтэн гертэн чиги орулдэг уга, тиймэ амтндэ гаран өгчэ мендидэг уга байсен мөн. Ичэр-путран мартси, дуусн джимсэ /совесть/ уга амтн донос бичдг йомн. Тигэд, мана багчуд энэ му йорта уулин утхэ санджэ, медджэ, "материал" орулхэ кергэсэ зайтэ йвхла малл сэн болхэ.

Тигэд, Аюкэ-Хана ардэ хальмгуд дундэ "материал" орулдг амтэн элвсн деерэсэ хальмгуд дундэ эбдрэл икэ болвэ, хальмгин күчэн баргдвэ. Учэр түүгэр орсмуд хальмгин тэр-шаджена кергтэ икэр орлцдэг болод, хальмэг нойдуд хоорндан эбтэн багтдган уурвэ. Ууи ээцэ хальмэг Тангчэ эклэд икэр буйсвэ.

Хальмгин нимэ буйслонгта цаг цаг тэвэ шаху джил сунгэгдэд /1724-чэ джилдэ авэн 1771-чэ джил күртэл/, ашдэнь, 1771-чэ джилдэ Овшэ-Хан алвтан авад хэрү Алта ордэ нүүвэ. Тийндэ, Овшэ-Ха дахдэ хальмгин тавна кесн дөрвөн хөвөн нүүсэн мөн.

Энэ цаггасэ авэн хальмэг нутэг джэ гиджэ буйсад, бүтэнь джэ гиджэ цөбрэд, ашдэнь очэ орсин эркдэ алдуршэ угагар бэргдвэ. Негэ-негндэн "материал" орулдже бигэд дотэр эбдрэл кеснэ ахэ ачэ-туснэнь энэ болвэ.

Игэд, хальмэг Тангчэ эврэ национал йосэ, эрхэн алдэн хугрснасэ нааран өдгэ күртэл 175 джил болвэ.

Хальмгин ахэ национал олдэй гатлгэдэ халыгад, энэ Овшэ-Хана алвэтан авад хэрү нүүдэг - сэн уулийе, му уулийе гед сурхла - хэрүд өгдгни сүркэ хату. Седвэчэнь сэн: хальмэг амтэн орстэ медүлэл уга, хальмэг нерэ, эрхэн хадгиджэ сэннэвэ гисн седкэл. Болвэ, ашгэнь /результат/ сэн бишэ. Овшэ-Хаагэ Алтадэ күрэд китдин хаандэ иркелэ, энэ китдин хан хальмгудигэ бичкэн баггуд кеджэ салгагад, китдин гэзрин захар тарагад, хальмэг Тангчэ гиджэ келдэг аргинь таслвэ. Өдгэдэ Алтадэ хальмэг нерэ келүлдгэсэ - Алтадэ үлдсэн цөөнэн Харэ-Шарин хальмгуд.

Овшэ-Хаагэ дахад Алтагуэ нүүхдэ хальмгин тавна кесн дөрвөн хөвөн йовсэн мөн. Энэ дөрвөн хөвэ Иджэл, Тенг эргндэ үдсэн байсен болхэла, хальмгин джиргэл, байдэл ямаран болхэ байсэмбэ гед сурхэла - басэ хэрүд өгдэг аргэ дуусн уга. Иджлдэ олар үлдсэн байсен болхэла негэ бичкэ сэн болхэм байсенчэн бизэ.

Игэд, 1771-чэ джилдэ Улдл цөөн хальмгуд орсин эрдэ батар архэл-гдэсна хөөнө, хальмгин эврэ национал төр гиджэ йомөн уга болво. Иимэ төр кедэг аргэ джэ гиджэ алдрво. Куня гартэ орчмак, күчэ-сидан алдэч-кад көлтэ икэ төрүн керог кенавэ гидэг дими керэг болнуза. Игэд буйссн амтндэ, ээйн хэлэсэн нохашнэ, орсин нүднэ хэлэцэ дахад эргэд дуград джоралад бэйхэсэ бусу Уудон уга болджэ хугрвэ.

Көндэ икэ теегтэн мал-харан бсэйгэд, кесог олон бурхдтан кисэд мөргэд залыврчнад, кир-нугудтан оралдад, күрчэ ирсэн кирстэ яргчин /чиновник/ заавар нүмкрджэ гүгэд күчэчкэд, күскэ арун седвэрэ чигн уга, кехэ көлтэ керог чигн уга, кеначнаган чигн сэнэр медэл уга бэй-сэн амтэн болдог бидэн.

Чингэс-Хана цайтмог сэйхэн цаг ээцэ Иджалин көвэдэ ирэд орсин эргэчин /чиновник/ гартэ архчэгдсн амтэн болдог бидэн.

Овшо-Хан нүүснэ арцэ, манигэ орес номдэ орулхэ гед йэдэг йавэр бэйсэн дерэсэ, олон джиллин туршар Уро-садан орес сургульде өгөл уга бэйсэн болдог. Энэ баса негэ эндУ болво. Баса седвэрэнэ сэн: хальмг номан геехэм бишо, хальмэг сецнэн мартхэм бишэ гисэн седвэрэ. Болво, 19-20-чэ зундаилмүдтэ йирдэ сургуль уга болкхэ, тусхэл бийинь болад али хальмгин өлдзэ хяаджэ көдлөш кедэг аргэ дуусэн уга. Сургуль, эрдэм уга амтэн ода цагтэ оньдин ардэ Улдэд йовхэ зөбтэ.

Идал, Тенг эргидэ Улдэд, орсин меддэ батар орад, зуг орес номдэ орулхэ гед йэсэн дерэсэ, сүүлин зундилдэ мана хальмгтэ горвон ахэ керэг Улдвэ: таварн бурхэндан мөргхэ, дурари Урэд гаргахэ, теегтэн мал оскэхэ. Сургуль, эрдмин халхар дамшөл /развитие/ дуусн уга бол-во: орес сургулясэ йэдэг, эврэ хальмэг сургулигэ орес эркэ зэкөрчкн.

Ашдэнь, орес нутгтэ оруд орсн нүндэ уга му "инородцы" болджэ хуфрувдан.

Тигэд, орсин хойргчэ зүүлэ /соот/ алвта болджэ тохрад, Арсин дун-дэ болсэн олон зүүлэ төртэ дэвргдэд, социал-революцин көлдэ харгад, түүнэ шүрүтэ салькндэ тугцад йова-йовджэ, ашдэнь Тенг, Иджэлэсэн шоо-догдад, тардэ-зулджэ оргад, генхин мугар теня-мона йовджэ, нимшин Ифафё гофен балгсна көвэдэ күрчэ ирэд, бэйрн нимшмүдтэ нүдндэ орсэн модн болджэ Уэргэд, "деерэсэнэ татхэ делин унгэ уга, дорасэнь өргэхэ сүүлин унгэ уга" гишнгэ, альдасэ чигн күлэхэ дөнг уга, альдаран одхан чигн меддг уга, өвр дундан ним уга, өмэрэн ишкэсн дегалэд нүкндэ киискхэ саната, бичэн цөөкөн хальмгуд болад суувудэн.

Царандан манигэ юн күлэджэ бэйна?

Ардэ удсэн орон-нутгим бидэн орес "икэс" күчэр таравэ. Эндэ, Ифа-фенгофена иргдэ цугирсн цөөкөн, бидэн эврэн тарджэ йрчхэр белдэджэ орсэн.

Тигэд юн болво?

Чингэс-Хан ээцэ Ифафенгофена көвэ күртл йовчнад тарджэ билрхэ цаг болву? Хальмгин нарн дэлджэ ширджэ гаршэ угагар орджэ одву?

Бидэн дундэ кен олон? Мангуркэ "бөккэ" күлэгэд цаг-зуурин зовлыг элдсүвэ гиден амтэн олонйи? Эсэ гиджэ эндэркэ "оошкин" төлэ өмнө-артыан хугтэнь мартнавэ гидог амтэн олонйи?

Сөн дару өдэр ирдэг гилжэ санджэ большэ уга "омөнби"?

ГАЛКНА САНДЖЭ

САН КҮНДЭ МУ БИЧЭ КЕ ЧАРХЭ УГА, МУ КҮНДЭ СА БИЧЭ КЕ ЭМХЭ УГА

/Хальмг Улгэр/.